अगस्त्यो मैत्रावरुणिः। अश्विनौ। त्रिष्टुप्।

युवो रजांसि सुयमासो अश्वा रथो यद्वां पर्यर्णांसि दीयत्।

हिरण्यया वां पवयः प्रुषायन्मध्वः पिबन्ता उषसः सचेथे॥ १.१८०.०१

श्वसन्तमिति पूर्वस्मिन् सूक्ते अश्विनौ निर्दिष्टौ। इदं सूक्तमाश्विनम्। अश्वः प्राणः श्रुतौ। अश्विनौ प्राणेशौ। आधिभौतिके भावे तौ नक्षत्रदेवते। आध्यात्मिके तु प्राणापानमयश्वासप्रश्वासेशनशीलदेवते। यत्- यदा। वाम्- युवयोः। रथः- रंहणप्रतीकवाहनम्। रथी ऋतस्य नो भवेति श्रुतेः ऋतं रथः। अर्णांसि- उदकानि। मूलशक्तिधारा इति भावः। हृत्समुद्रं वा। परि दीयत्- परिगच्छति तदा। युवोः- युवयोः। अश्वाः- तुरगाः प्राणप्रणालीतुरगाः। सुयमासः- सुष्ठु नियमिताः। रजांसि- लोकान् सञ्चरन्ति। वाम्- युवयोः। हिरण्ययाः- सुवर्णाः। पवयः- नेमयः। प्रुषायन्। उषसः- ज्ञानोदयदेवताया उषसः संबन्धिनः। मध्वः- माधुर्यं रसम्। पिबन्तौ- आस्वादयन्तौ भवतः। अश्विनौ प्रभातपूर्वं सम्यग्दृश्यमाने नक्षत्राधिदैवते। उषाः सूर्योदयस्य किञ्चित्प्रागारभ्य संयक्सूर्योदयपर्यन्तं यज्ज्योतिर्दिवि दृश्यते तस्याधिदेवता। आध्यात्मिके तु अश्विनौ प्राणापानेशनपूरकरेचकाधिदेवते। उषाः कुम्भकाधिदेवता यया आत्मसूर्यसमाधिर्भवति। अश्विनावुषसो माधुर्यमनुभवतः। पूरकरेचके दीर्घभूते कुम्भकरसमनुभवत इति भावः॥१॥

युवमत्यस्याव नक्षथो यद्विपत्मनो नर्यस्य प्रयज्योः।

स्वसा यद्वां विश्वगूर्ती भरति वाजायेट्टे मधुपाविषे च॥ १.१८०.०२

Dr. Rangaji

युवम्- युवाम्। अत्यस्य- अतनशीलम्। विपत्मनः- विविधगतिमन्तम्। नर्यस्य- नरहितम्। प्रयज्योः- प्रकर्षेण पूज्यं रथं रंहणप्रतीकम्। रथी ऋतस्य नो भवेति श्रुतेः ऋतं रथः। अव- उदयात्पूर्वमेव। नक्षथः- व्याप्नुथः। स्वसा- स्वयंसारिण्युषा विद्या ज्ञानोदयदेवता। पूरकरेचकेशनेन कुम्भकं स्वयं सरतीत्याध्यात्मिकोऽर्थः। विश्वगूर्ती- सर्वस्तुत्यावश्विनौ। वाम्- युवयोः संबन्धात्। भराति- पुष्यति। कुम्भकं तु पूरकरेचकद्वारैव स्थिरं भूत्वा चित्तं पुष्यतीत्याध्यात्मिकोऽयमर्थः। वाजाय- शोभनगतये। इषे च- सत्सङ्कल्पाय च। मधुपौ- रसास्वादकौ। ईट्टे- स्तौति ॥२॥

युवं पय उस्रियायामधत्तं पक्वमामायामव पूर्व्यं गोः।

अन्तर्यद्वनिनो वामृतप्सू ह्वारो न शुचिर्यजते हविष्मान्॥ १.१८०.०३

यत्- यदा। ऋतप्सू- नासत्यौ। वाम्- युवयोः। वनिनः- प्रपन्नस्य। अन्तः- अन्तर्हृदये। ह्वारो न- कुटिलेव स्थिता एकाग्रता धीः। शुचिः- परिशुद्धा। हविष्मान्- भावनाख्यहव्ययुक्ता। यजते- पूजयति। तदा। युवाम्। उस्रियायाम्- धेन्वां चित्किरणे। पयः- दुग्धं ज्ञानम्। अधत्तम्- धारयतम्। गोः- चित्किरणस्य। आमायाम्- अपक्वायां स्थित्याम्। पूर्व्यं- पुराणम्। पक्वम्- पक्वत्त्वम्। अव- अवस्तादधारयताम्। चिद्रश्मेः पूर्वभावं स्वरूपं शुद्धमेव। उपाधितः अपक्वत्वमवस्तात् बाह्यतः स्थापितमिव। तदपनुद्याश्विनौ पूर्व्यं परिपक्वं दत्त इति भावः ॥३॥

युवं ह घर्मं मधुमन्तमत्रयेऽपो न क्षोदोऽवृणीतमेषे।

तद्वां नरावश्विना पश्वइष्टी रथ्येव चक्रा प्रति यन्ति मध्वः॥ १.१८०.०४

युवम्- युवाम्। मधुमन्तम्- मधुरान्तकम्। घर्मं- अग्रे औष्ण्यमिव काठिन्यमध्यात्मसाधनम्। अत्रये- अदनशीलायाग्नये तदुपासकाय वाग्निभूताय। एषे- धर्मेषणायै। अपो न क्षोदः- उदकानीव। चित्ताधारशक्तिधारा इव। अवृणीतम्- वरणमकुरुताम्। तत्- तेन कारणेन। अश्विनौ- प्राणेशौ।

Dr. Rangani

नरौ- नेतारौ । पश्वइष्टिः- क्रान्तदर्शिनां सर्वभूतहितक्रतुरग्निः । वाम्- युवयोः संबन्धी भवति । मध्वः- रसाः । रथ्येव चक्रा- रथचक्राणीव । प्रति यन्ति- युवां परितः चरन्ति ॥४ ॥

आ वां दानाय ववृतीय दस्रा गोरोहेण तौग्र्यो न जिव्रिः।

अपः क्षोणी सचते माहिना वां जूर्णो वामक्षुरंहसो यजत्रा॥ १.१८०.०५

दस्रा- दर्शनीयौ। दानाय। वाम्- युवाम्। आ ववृतीय- आवर्तयामि। जिव्रिः- जयशीलः। तौग्र्यः- चिद्रश्म्युपासकः। गोरोहेण- ज्ञानारूढेन मनसा। न- इव। अहमपि वरणं करोमि। क्षोणी- द्यावापृथिव्यौ। वां माहिना- त्वन्माहात्म्येन। अपः- उदकेन मूलशक्तिधारया वा। सचते- सङ्गते भवतः। यजत्रा- यज्ञरक्षकौ। वाम्- भवदनुग्रहेण। जूर्णः- जीर्णोपि। अंहसः- अघात्कुटिलबन्धनात् स्वात्मानमेव प्रमुच्य। अक्षुः- विस्तारभावेन व्याप्नोमि ॥५॥

नि यद्युवेथे नियुतः सुदानू उप स्वधाभिः सृजथः पुरंधिम्।

प्रेषद्वेषद्वातो न सूरिरा महे ददे सुव्रतो न वाजम्॥ १.१८०.०६

सुदानू- शोभनदायकावश्विनौ। यत्- यदा। नियुतः- अश्वान् प्राणप्रणालीः। नि युवेथे- नियोजयथः। तदा। स्वधाभिः- आत्मधारणाभिः। पुरन्धिम्- उषसम्। उप सृजथः- सृष्टवन्तौ। सूरिः- विद्वान्। वातो न- प्राण इव। प्रेषत्- तर्पयतु। वेषत्- व्याप्नोतु। सुव्रतः- शोभनव्रत उपासकः। वाजं न- शोभनगतिञ्च । महे- महते। आ ददे- आदत्ते ॥६॥

वयं चिद्धि वां जरितारः सत्या विपन्यामहे वि पणिर्हितावान्।

अधा चिद्धि ष्माश्विनावनिन्द्या पाथो हि ष्मा वृषणावन्तिदेवम्॥ १.१८०.०७

Dr. Rangani

वयम्। वाम्- युवयोः। जरितारः- स्तोतारः। सत्याः- आर्जवभावसंपन्नाः। हि- खलु। विपन्यामहे- स्तुमः। पणिः- वणिक्। हितावान्- स्ववाणिज्येन सर्वहितकारी। वि- विमुच्यताम्। अधा- अथ। अनिन्द्या- अनिन्दकौ। अश्विनौ। वृषणौ- वर्षकौ। अन्तिदेवम्- देवानामन्तिके। पाथः- सोमं पिबथः ॥७॥ ॥

युवां चिद्धि ष्माश्विनावनु द्यून्विरुद्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ।

अगस्त्यो नरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्सहस्रैः॥ १.१८०.०८

अनु द्यून्- दिने दिने। प्रस्रवणस्य- द्रवणवतः। विरुद्रस्य- विशेषवेगाधिदैवतस्य। सातौ- लाभे। युवाम्। अश्विनौ। चित्- एव। नराम्- नृणाम्। नृषु- नेतृषु। प्रशस्तः- प्रशंसनीयः। अगस्त्यः- चित्तवृतिस्तम्भकारक उपासकः। सहस्रैः- अनन्तैर्भावनैः। कराधुनीव- मन्त्रस्पन्द इव। चितयत्- बुबोध। रुवन् द्रवतीति रुद्रः। रु शब्दे। द्रु गतौ। महारवेण द्रुतगतिर्भवतीत्यर्थः। द्रवच्छब्दः क्षिप्रनामसु पठितः। रुद्रो वेगदेवता। अवशस्थवेगवशीकरणशक्तिभूतः स्ववशस्थवेगो रुद्रः। वशीकृतवेगोऽवशीकृतवेगाच्च शक्तिसंपन्नो नियतः। उद्वेजितप्राणः उद्रिक्तप्राणो वा रुद्रः। रुद्राख्यलक्ष्यप्रापकमार्गभूतावश्विनौ। कथं प्राणापानेशनेन प्राणापानसमाधानेन वा वेगः साध्यत इति चेत् साध्यत एव। वशीकृतवेगः साध्यते। स वेगवान्वेगसमाहितात्मेति यथा। ॥८॥

प्र यद्वहेथे महिना रथस्य प्र स्यन्द्रा याथो मनुषो न होता।

धत्तं सूरिभ्य उत वा स्वश्व्यं नासत्या रयिषाचः स्याम॥ १.१८०.०९

यत्- यदा। महिना- माहात्म्येन। रथस्य- रंहणप्रतीकवाहनम्। रथी ऋतस्य नो भवेति श्रुतेः ऋतं रथः। प्र- प्रकर्षेण। वहेथे- धारयथः। मनुषः- मनुष्यहिताय। न होता- देवाह्वाता अग्निरिव। स्यन्द्रा- स्यन्दनशीलौ। प्र- प्रकर्षेण। याथः- आगच्छथः। उत- अपि च। सूरिभ्यः- विद्वद्भ्यः।

Dr. Ranganji

स्वश्व्यम्- शोभनप्राणप्रणालीयुक्तं गतिप्रतीकरथम्। धत्तम्। नासत्या- हे सत्यस्वरूपौ। रयिषाचः- दानयोग्यधनसंपन्नाः। स्याम- भवेम ॥९॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नव्यम्।

अरिष्टनेमिं परि द्यामियानं विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम्॥ १.१८०.१०

अश्विना- हे प्रणेशौ। सुविताय- शोभनगतये। वाम्- युवयोः। नव्यम्- अभिनवं नौकाभूतं तारकम्। अरिष्टनेमिम्- अहिंसितचक्रवलयम्। द्याम्- चित्ताकाशम्। परि- परितः। इयानम्- गच्छन्तम्। रथम्- रंहणशीलं वाहनमृतमयम्। को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्येति श्रुतेः। वयम्। अद्य- इदानीम्। हुवेम- आह्वयामः ॥१० ॥

Dr. Rangani